

УДК 94 (477) «1991/2014»-058.232.6

А. Г. Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Я. А. Федоренко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України

РОЗВИТОК РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглянуто окремі аспекти становлення ринкових відносин у сучасному українському селі. Основну увагу зосереджено на питаннях, пов'язаних із формуванням ринкових відносин в індивідуальному та корпоративному секторах економіки держави та аналізу проблем, що заважали їм повноцінно розвиватись.

Ключові слова: українське село, ринкові відносини, агросектор, кооперативи, агроторгові дома, оптові ринки, ярмарки.

Постановка проблеми. З проголошенням державної незалежності у 1991 р., у сільському господарстві розпочалися масштабні суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації. Вони зумовили кардинальні перетворення в українському селі. Формування ринкових відносин у сільській місцевості стало одним із наслідків цих реформаційних процесів.

Двадцять п'ять років потому, ми можемо стверджувати, що проведення економічних трансформацій в агросекторі було сповнено багатьох недоліків, які негативно позначилися на функціонуванні ринкових відносин. Ситуація почала змінюватися на початку 2014 р., коли після Революції Гідності Україна обрала нові орієнтири внутрішньої й зовнішньої політики. Активна співпраця з Європейським Союзом стала одним із них. У цьому контексті стратегічно важливим завданням є формування ринково орієнтованої організаційної структури аграрного сектору. Вона розглядається багатьма вченими як передумова, необхідна для економічного зростання України. Саме це актуалізує проблему функціонування ринкових відносин та зумовлює необхідність її подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Становленню і функціонуванню ринкових відносин присвячено праці вітчизняних науковців. Левову їх частку становлять роботи вчених-економістів. Окремі аспекти цього питання проаналізовано П. Саблуком [1], О. Березіним [4,7,9], В. Гейцем О. Бородіною, А. Гуроровим [11].

Проте в історичних працях ці процеси не знайшли достатнього висвітлення. Тому доцільним буде з позиції історизму дослідити розвиток ринкових відносин в українському селі.

Мета. Автори ставлять за мету на основі аналізу залучених до статті джерел та наукової літератури, оперуючи новітніми принципами і методами науково-історичного пізнання дослідити розвиток

ринкових відносин в українському селі доби незалежності.

Виклад основного матеріалу. Українське село періоду незалежності під час суспільно-економічних трансформацій закономірно перетворилося на арену формування нових ринкових відносин. На початок 1991 р. кількість продукції, котра вироблялась у сільськогосподарському секторі, була достатньою як для забезпечення потреб внутрішнього ринку, так і для експортних операцій.

Продукція, вироблена в особистих підсобних та фермерських господарствах, у більшості випадків реалізовувалася селянами на продовольчих ринках населених пунктів [1, 11]. Продавцями переважно виступали безпосередні її виробники, котрі пропонували масовому покупцеві широкий асортимент плодів, овочів, картоплі, а також молоко, сир, сметану, олію, м'ясо різних видів, сало за договірними цінами. Правила й порядок торгівлі на ринках встановлювалися місцевими органами державної влади з урахуванням місцевих умов, особливостей, традицій населення.

Щодо оптового збуту продукції колективними сільськогосподарськими підприємствами, то з ліквідацією державної системи контрактиції сільгосппродукції стара інфраструктура збуту виявилася неспроможною забезпечити його ефективне функціонування.

У другій половині 1990-х рр. з'явилося багато комерційних посередницьких структур, котрі не мали відповідної матеріально-технічної бази і купували продукцію за непрозорими схемами. Це призвело не тільки до значної «тінізації» аграрного ринку, а й до постійних матеріальних втрат держави.

Формування аграрного ринку під час економічних перетворень супроводжувалося постійним ціновим диспаритетом і нерозвиненістю маркетингових мереж, які мали б забезпечувати просування продукції агропродовольчим ланцюжком за справедливими ціновими співвідношеннями між усіма учасниками. Однак, уже на першому етапі аграрних трансформацій (в 1991 – 1999 рр.) стало очевидним те, що внаслідок реструктуризації колгоспно-радгоспної системи вітчизняне виробництво дуже скоротилося. Нові господарі надавали перевагу вирощуванню технічних експортноорієнтованих культур, а це зумовило певний дефіцит та призводило до підвищення цін на зернові та овочеву продукцію.

Крім того, відкритість кордонів молодій державі спричинила наповнення вітчизняних магазинів продуктами харчування іноземних держав низької якості. Внаслідок цього аграрний ринок значною мірою формувався, з одного боку, під впливом більш дешевого іноземного, з іншого – неефективного високозатратного вітчизняного. Особливо напруженою виявилася ситуація з реалізацією зерна – однієї з основних категорій експорту того періоду.

Підвалини становлення нового аграрного ринку в країні заклав Указ Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» від 18 січня 1995 р. [2, 3]. Його поява мала на меті призупинити стрімке поглиблення у 1991 – 1994 рр. диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, а також стабілізувати ситуацію, яка склалася навколо

ціни на зерно, що штучно занижувалася. Завдяки цьому ситуація із цінами трохи виправилася. Більшість зерна для державних і регіональних потреб з урожаю 1995 р. (5 млн. т) було закуплено через біржі, що сприяло встановленню позитивного індексу цін на цей продукт [3, 64]. Однак у наступні роки діяльність бірж поступово згорнулася. У 1999 р. обсяги їхньої торгівлі сільськогосподарською продукцією, проти 1995 р., скоротилися у 4 рази. Натомість посилювалися різкі коливання кон'юнктури ринку. Наприклад, у 1999 р. після жнив ціни на зерно становили 300-350 грн. за т, а навесні 2000 р. – 600-700 грн., тобто майже на 50% більше (у світовій практиці відповідна сезонна різниця складає зазвичай 20-30%).

Ще більші коливання спостерігалися в обсягах продажу. Від жнив до нового року було реалізовано 11 млн. т зерна, в результаті чого навесні 2000 р. на продовольчому ринку виникло напруження (різко зросли ціни на хлібопродукти, збільшилася інфляція, знизилася купівельна спроможність населення). За таких умов аграрний сектор держави зазнав рекордних збитків у 3,6 млрд. грн. [4, 203].

Виправляти ситуацію знову довелося указами Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» та «Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна», прийнятими 6 і 29 червня 2000 р. [5, 7; 6, 51]. Завдяки їм у другій половині 2000 – першій половині 2001 рр., ситуація стабілізувалася: ціни на зерно подвоїлися і досягли світового рівня. Сільське господарство стало рентабельнішим (у 2000-му р. прибуток агропідприємств склав 1,4 млрд. грн.).

Однак у 2001 р. знову виявилися серйозні недоліки аграрного ринку, в основі яких часто були грубі порушення загальноприйнятих правил і ринкових форм цивілізованого збуту продукції. Наприклад, у 2001 р. із 15,7 млн. т зерна, проданого сільськогосподарськими підприємствами, пройшло через біржі лише 50 тис. т (до 0,3 %) [7, 5], а основна маса продукції в Україні в той період продавалася на позабіржовому ринку, що приносило значні збитки виробникам. Так, ціна т насіння соняшнику в 2001 р. була на 120 грн. нижчою, ніж на біржі, через що виробники втратили понад 130 млн. грн.

У той період офіційні закупівлі зерна Держрезервом, ДАК «Хліб України», обласними та районними зерноелеваторами через біржову торгівлю сільськогосподарськими підприємствами скоротилися з 15 до 2%. З цієї кількості 15% взагалі просувалося за бартером. І лише 12% сільськогосподарських товарів для внутрішнього споживання закуповувалося через прозорий ринок. Крім того, у кожному регіоні цей процес за кількісними показниками різнився. Наприклад, у Житомирській області частка зерна, закупленого на біржі для внутрішнього споживання у 2001 р., становила 60%, у Вінницькій – 20% [8, арк.12], а у Херсонській, Хмельницькій та Чернігівській – менше 1% [9, 51].

Після поступового обмеження імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції найбільшу ринкову перевагу на другому етапі реформ отримали агрохолдинги, які об'єднали у своєму складі сільськогосподарські та переробні підприємства, посередницькі та агротрейдерні

компанії. Монополізація ними каналів збуту призвела до втрати на внутрішньому та світових ринках сільськогосподарської продукції та продовольства. Щодо малотоварних господарств, то на кінець першого десятиліття XXI ст. схеми збуту ними сільськогосподарської продукції все ще не були відпрацьованими, особливо у напрямі оптової торгівлі свіжими продуктами. І тому для селян реалізація вирощеної власноруч продукції ставала суцільною проблемою.

Крім того, розбалансованість ринку аграрної продукції призвела до суттєвого викривлення структури виробництва. Налагоджені крупними агрокорпораціями і трейдерами схеми дозволяли отримувати стабільний прибуток від реалізації таких «експортних» культур, як зернові, соняшник, ріпак. У зв'язку з цим, починаючи з 2005 р., площі, що відводилися під ріпак, стрімко зросли практично в усіх регіонах України. Внаслідок цього високопродуктивні землі почали відволікатись від виробництва продовольчих культур.

Тенденція нарощування посівів ріпаку спостерігалася особливо в південних регіонах, наближених до портової інфраструктури експорту. Натомість у підсобних господарствах населенням вирощувалась переважно овочева продукція, яка зрештою і наповнювала вітчизняний ринок. У 2010 р. в індивідуальному секторі загалом вироблялося 60% валової продукції сільського господарства (як рослинної, так і тваринної). Саме з індивідуального сектору надходив потужний відсоток молочної сировини на переробку. Одним із лідерів була Черкаська область, сільські господарства якої щороку поставляли на переробні господарства 30,2 тис. т молока [10, 85].

Отже, під впливом ринкових чинників в Україні на кінець першого десятиліття XXI ст. склалася така структура виробництва сільськогосподарської продукції, в якій як корпоративні, так й індивідуальні господарства зайняли свої ніші. Зокрема, корпоративні господарства виробляли найбільш привабливі та орієнтовані на експорт види продукції, а індивідуальні – орієнтувалися на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього ринку. Відзначимо, що на розвиток ринкових відносин у сільській місцевості вагомий вплив мали і показники продуктивності (урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби), які порівняно з країнами ЄС, були значно нижчими.

Відносно низькі середні рівні урожайності, якими оперувала офіційна статистика, далеко не завжди відображали реальний стан справ ведення господарства. На думку О. Бородіної, у багатьох із них, особливо невеликих, низька продуктивність частково зумовлювалася недостатнім внесенням мінеральних, органічних добрив, недотриманням агротехнічних вимог внаслідок обмеженості фінансових ресурсів.

Крім того, часто причиною низьких показників стало підвищення рівня «тінізації» багатьох етапів виробничо-збутового ланцюга [11, 9]. Підприємства, щоб сплачувати нижчі податки, обліковували лише частину виробленої ними продукції, занижуючи показники продуктивності. За оцінками експертів,

третина торговельного обороту (зокрема, експортного) перебувала в тіні.

Незважаючи на ці тіньові обороти, сальдо зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією загалом було позитивним. У структурі експорту України переважала продукція рослинництва (олія та зерно), яка становила близько трьох четвертих всього сільськогосподарського експорту. Великі експортні можливості аграрний сектор почав також мати по молоку та молокопродуктах, м'ясу та м'ясопродуктах. Основними споживачами української сільськогосподарської продукції в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали країни СНД та Європейського Союзу.

Водночас український аграрний сектор недостатньо інтегрувався у світовий продовольчий ринок. Про це свідчила низька частка експорту у валовій продукції галузі, яка становила на 2010 р. лише 12%. У Польщі та Угорщині цей показник складав 25%, а у Німеччині – понад 50%.

Значною мірою така економічна ситуація зумовлювалася низькою конкурентоспроможністю вітчизняної сільськогосподарської продукції, порівняно з продукцією інших країн-експортерів. Високі конкурентні переваги інших учасників ринку пояснювалися існуючим у них високим рівнем підтримки виробництва (програми підтримки цін та доходів) і експорту (експортні субсидії та програми розширення експорту). Недостатнім також був розвиток інфраструктури аграрного ринку, що не тільки перешкоджало реалізації продукції, а й сприяло продовженню створення тіньових схем її продажу в обхід державних інтересів.

На початку ХХІ ст. важливим завданням, покликаним обмежити діяльність «тіньових» схем аграрного ринку, стало упорядкування роботи основних елементів його інфраструктури: оптових ринків сільськогосподарської продукції, агроторгових домів, кооперативів, виставок та ярмарок, аграрних бірж, робота яких була малоефективною.

Висновки. У результаті аграрних трансформацій початку 1990-х рр. ХХ ст. на селі почали формуватися ринкові відносини. Однак згодом стало очевидним, що сільськогосподарський сектор, апіорі пов'язаний з українським селом, не зміг повністю інтегруватися у світовий продовольчий ринок, до того ж вітчизняна сільськогосподарська продукція характеризувалася низькою конкурентоспроможністю, порівняно з продукцією інших країн-експортерів.

Позитивним кроком стала спроба створити інфраструктуру аграрного сектора. Її елементи мали б допомагати і селянам, і сільськогосподарським товариствам збувати продукцію. Однак діяльність ринкової інфраструктури з об'єктивних і суб'єктивних причин виявилася не дуже ефективною.

Список використаної літератури та джерел:

1. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави [Текст] / П. Т. Саблук // *Економіка АПК*. – К., 2005. – №11. – С. 4–12.
2. Про заходи щодо реформування аграрних відносин [Текст]: указ Президента України від 18 січня 1995 р. № 63/95 // *Урядовий кур'єр*. – 1995. – 21 січня.
3. Державний архів Київської області. – Ф. Р-354. – Оп.1. – Спр. 959. – 70 арк.

4. Березін О. В. Продовольчий ринок України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку [Текст] / О. В. Березін. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 212 с.

5. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку [Текст]: указ Президента України від 6 червня 2000 р. № 767/2000 // *Урядовий кур'єр*. – 2000. – 8 червня. – Ст.7.

6. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки [Електронний ресурс]: указ Президента України від 3 грудня 1999 р. // *Законодавство України*. / Режим доступу до сайту: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.

7. Березін О. В. Стан та шляхи підвищення ефективності заготівельної галузі споживчої кооперації України [Текст] / О. В. Березін, Л. М. Березина, Н. В. Бутенко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2007. – 193 с.

8. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-6191 – Оп.1. – Спр.738. – 24 арк.

9. Березін О. В. Вузлові аспекти організації та функціонування гуртових продовольчих ринків світу [Текст] / О. В. Березін // *Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту*. – 1999. – № 5. – С. 56–60.

10. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-4313. – Оп.9. – Спр.8. – 131 арк.

11. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація [Текст]: наукова доповідь / під ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, А. О. Гуторова. – К.: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, 2012. – 56 с.

References

1. Sabluk P. T. (2005) *The development of rural areas in the context of the economic stability of the state*. *Ekonomika APK (Economic of AIC)*, 11, 4–12 (in Ukr).
2. *Decree of President of Ukraine (1995, 18 January) On the Measures on Reformation of Agrarian Relations (Law of Ukraine)*. *Uryadovyy kur'yer (Governmental courier)* (1995, 21 January).
3. *State Archives of Kiev region, f. R-354 Department of Agriculture and Food of Kyiv Regional State Administration (1991 – 1996), op.1., spr. 959 Analysis of production and financial activities of enterprises and organizations of APK of the (1995), 70 (in Ukr)*.
4. *Berezin O. V. (2008) Ukrainian Food Market: theoretical and methodological principles of formation and development. Kyiv: Tsentri uchbovoyi literatury, 212 (in Ukr)*.
5. *Decree of President of Ukraine (2000, 6 June) On measures to ensure the establishment and functioning of the agricultural market (Law of Ukraine)*. *Uryadovyy kur'yer (Governmental courier)* (2000 8 June), 7.
6. *Decree of President of Ukraine (1999, 3 December) On Urgent Measures to Accelerate reform of the agricultural sector (Law of Ukraine)*. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.
7. *Berezin O. V., Berezina L. M., Butenko N. V. (2007). Condition and ways to improve procurement sector consumer cooperatives in Ukraine. Poltava, RVTs PUSKU, 193 (in Ukr)*.
8. *State Archives of Vinnytsia region, f. R-6191 Department of Agriculture and Food of the Vinnytsia Regional State Administration (1992 – 2003), op.1., spr.738. Analytical report on the progress of reforms in the agrarian sector of the regional economy (2001), 24 (in Ukr)*.
9. *Berezin O. V. (1999) Nodal aspects of the organization and functioning of wholesale food markets of the world. Visnyk Poltava's'koho derzhavnogo sil's'kohospodars'koho instytutu (Journal of Poltava State Agricultural Institute), 5, 56–60*
10. *State Archives of Cherkassy region, f. R-4313 Regional Executive Committee of Cherkassy (1946–2000), op.9., spr.8 The protocols of the Presidium of Regional Council (1998, 9 May -10 December), 131 (in Ukr)*.
11. *In Heyets V. M., Borodina O. M., Hutorov A. O. (Ed.) (2012) Ukrainian model of agricultural development and its socio-economic shift, Kyiv NAN Ukrainy, In-t ekonomiky ta prohnozuvannya, 56 (in Ukr)*.

A. G. Morozov, J. A. Fedorenko

DEVELOPMENT OF MARKET RELATIONS IN THE UKRAINIAN VILLAGE OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Introduction. Transformation processes going on in the agricultural sector of Ukraine in the Independence period resulted in the radical changes in the Ukrainian village. The brightest evidence of this is the formation of market relations in the rural area.

Purpose. On the basis of the sources and materials involved to prepare the article, operating the newest principles and methods of scientific and historical knowledge to research development of market relations in the Ukrainian village of the Independence period.

Methods. There were used historical-statistic, institutional, systemic and problematic-chronological methods as well as comparative statement and generalizing inference.

Results. 18 January, 1995 Decree by the President of Ukraine On the Measures on Reformation of Agrarian Relations laid the basis for the formation of market relations in the village in Ukraine. According to it, the government had a special task – to stop vigorous escalation of disparity of price for the industrial and agricultural products. To decide it, a range of activities were to be conducted.

The thing was that in the beginning of the XXI century the agricultural sector was not enough integrated into the world food market which could be seen by the little share of export in the gross sphere of production. The development of the agricultural market infrastructure was also insufficient which not only hindered agricultural products sales but also favored creation of shadow schemes of its sales avoiding state interests.

Taking into consideration the above said, in the beginning of the XXI century the operation of the basic elements of the agricultural market infrastructure was organized. First and foremost, it concerned the wholesale markets of agricultural products, agricultural trade cooperatives, exhibitions and fairs, the agrarian exchanges. Almost all its elements because of poor state assistance and the deficient tax system and shadow schemes of domestic and external trade operated ineffectively.

Conclusions. Such transformations in the village resulted in the formation of market relations. An attempt to create agricultural market infrastructure was made. Its elements should have helped both the villagers and agricultural communities to sell products. However, the operation of market infrastructure from the objective and subjective reasons happened to be not effective.

УДК (94+63)(438)

3. В. Священко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЛЬЩІ

Проаналізовано вплив на розвиток сільського господарства країни вступу Польщі до Європейського Союзу. Висвітлено динаміку змін, які відбулися в аграрному секторі. Обґрунтовано висновок про позитивні та негативні наслідки вступу Польщі до ЄС у контексті розвитку її аграрного сектора.

Ключові слова: Польща, сільське господарство, Європейський Союз, дотації, аграрна продукція.

Постановка проблеми. Сільське господарство відіграє надзвичайно важливу роль у соціально-економічному й політичному житті польської

держави. Крім того, сільське господарство є своєрідним фундаментом для багатьох інших галузей польської економіки. Зважаючи на це, ситуація в сільському господарстві країни була й залишається надзвичайно важливим критерієм успіху польської політики євроінтеграції. Сучасна Польща демонструє стаłe економічне зростання, вирішення більшості соціальних проблем, зростання економічного потенціалу сільського господарства та запровадження новітніх енергозберігаючих технологій і форм господарювання. Її досвід викликає потребу у ретельному дослідженні та використанні напрацьованих українському повсякденні, враховуючи українську євроінтеграцію. Зважаючи на те, що сільське господарство лишається однією з найважливіших галузей економіки України, тема нашого дослідження є досить актуальною. Досвід Польщі доводить, що запровадження продуманого комплексного підходу до розвитку аграрного виробництва дає позитивний результат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню європейського досвіду розвитку сільського господарства Польщі присвячено праці С. Бочарова [1], Л. Лисенко [2], Л. Марчук [3], Є. Машенко [4], І. Селіванової-Зеркаль [5] та ін. Почали досліджувати зазначену проблему і польські вчені, серед яких вирізняється праця Тереси Яблонської-Урбаняк [6]. Таким чином, зазначена проблема є актуальною і заслуговує на більш серйозну увагу з боку українських науковців.

Мета. Автор статті ставить за мету проаналізувати вплив вступу Польщі до Європейського Союзу на розвиток сільського господарства країни, виокремити позитивні й негативні наслідки євроінтеграційних процесів в аграрній сфері.

Виклад основного матеріалу. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС, посідаючи серед 27 країн 6-е місце за загальною чисельністю населення і перше за чисельністю сільськогосподарського населення, а також друге місце (після Румунії) за кількістю фермерських господарств. Зайняті громадяни в сільському, мисливському, лісовому господарстві й рибальстві в 2,5 рази перевищували частку працюючих в цих секторах в ЄС [4, 11]. Перед країною постала необхідність організаційно-економічної перебудови сільського господарства, яка передусім детермінована була потребою його перетворення на складову ланку єдиної системи аграрного виробництва в межах ЄС, наближення рівня його розвитку до стандартів Євросоюзу. Зважаючи на актуальність цієї проблеми, у Польщі було створено спеціальну установу – Агенцію реструктуризації і модернізації сільського господарства. Структурна перебудова сільського господарства була спрямована на формування господарств із високим рівнем товарності, поліпшення їх внутрішньої інфраструктури, розвиток кооперативних форм організації виробництва з метою створення й удосконалення інфраструктури загальної користування: електромереж, агротехсервісу, автомобільних доріг, систем меліорації земель тощо.

Річ у тім, що основні напрями і пріоритети аграрної політики Польщі мали повністю відповідати цілям САП ЄС, які визначено ст. 33 Договору про заснування Європейської Спільноти, а саме: а) підвищенню продуктивності сільського